

УДК 351:930.85:7.02ШЕВЧЕНКО:САЖИН

І.В. АБРАМОВА

Малюнки Тараса Шевченка та Михайла Сажина в контексті вивчення пам'яток Софії Київської

У статті розглядаються художні твори Тараса Шевченка та Михайла Сажина, що зображують архітектурний ансамбль Софії Київської. Аналізується візуальна інформація про вигляд і стан споруд Софійського монастиря та його архітектурного оточення в період створення малюнків.

Ключові слова: Софія Київська, малюнки Т. Шевченка та М. Сажина, іконографічні джерела.

Вигляд Києва минулих часів викликає великий інтерес у всіх, хто цікавиться його історією та пам'ятками. Художники першої половини XIX ст. чи не вперше, ще до появи фотографії, зафіксували тогочасний образ сучасної столиці України і, зокрема, його найкращої архітектурної перлини – Софії Київської. Особливе місце серед цих візуальних джерел належить малюнкам Тараса Шевченка та його приятеля Михайла Сажина. Художні твори Т. Шевченка і М. Сажина сьогодні не тільки ілюструють наукові та художні видання, експонуються в музеях і на виставках, але й широко використовуються науковцями при вирішенні комплексу проблем, пов'язаних із вивченням, обліком, реставрацією та охороною пам'яток. Збиранню, атрибуції, аналізу цих робіт присвячено чимало досліджень, що проводилися починаючи з другої половини XIX ст.

Одним із перших альбомів красевидів Києва, виконаних художником М. Сажиним під час його перебування в місті в середині XIX ст., описав М. Рамазанов – ще в 1863 р. На початку XX ст. художні твори, що відображають Київ, збирали та вивчали Ф. Ернст, О. Сімзен-Сичевський й інші автори. Пізніше цій темі присвятили низку статей, а згодом – великий альбом із анотаціями і коментарями, Ю. Белічко та В. Підгора. Значний фактич-

Т. Шевченко, М. Сажин (?). Софія Київська. 1846.
Папір, сепія, білшаз, олівць

24

T. Shevchenko, M. Sazhin (?). St. Sophia of Kyiv. 1846.
Sepia, white and pencil on paper

І.Т. Шевченко, М. Сажин (?). Софія Київська. 1846.

ний матеріал про художню творчість Т. Шевченка та його діяльність в Київській археографічній комісії вміщено у збірнику документів і матеріалів про Кобзаря, Шевченківському словнику, публікаціях Г. Сергієнка, П. Жура, О. Журби. Вагомий внесок у дослідження малюнків Тараса Шевченка та Михайла Сажина зробив шевченкознавець В. Яцюк, який переконливо довів, що автором деяких малюнків за підписом М. Сажина насправді є Т. Шевченко.

Незважаючи на численну літературу, візуальні джерела першої половини XIX ст. про Софію Київську лишаються ще недостатньо вивченими. Завдання даної статті – проаналізувати художні твори Тараса Шевченка та Михайла Сажина, на яких зображений архітектурний ансамбль Софійського монастиря або його окремі елементи, визначити «документальну» складову, яку вони містять і встановити автентичність вигляду споруд того часу, коли створювалися ці малюнки. Для вирішення цього завдання відібрані лише чотири малюнки Шевченка і Сажина, на яких об'єкти Софії Київської добре проглядаються і можуть бути описані; в даному випадку ми не беремо до уваги численні панорами міста, на яких комплекс Софійського монастиря зображений з далекої відстані й не деталізований.

Тарас Шевченко був одним із перших, хто присвятив декілька художніх робіт безпосередньо Софії Київській. Навесні 1846 р. він прибув до Києва [1] і разом з друзями – письменником і етнографом О. Афанасьєвим-Чужбинським і художником М. Сажиним – оселився в будинку № 8-а на вул. Козине болото (тепер у цьому будинку знаходиться літературно-меморіальний будинок-музей Кобзаря, а вулиця (нині провулок) носить ім'я Кобзаря). Т. Шевченко та М. Сажин, який також захопився ідеєю змалювати «увесь Київ», почали працювати над серією міських краєвидів, до якої мали увійти визначні пам'ятки, внутрішній вигляд храмів, цікаві околиці. На цей час Тарас Григорович вже закінчив Імператорську Академію мистецтв, був знаним поетом і художником, видав першу (і, на жаль, єдину) серію офортиів «Живописна Україна», працював у Археографічній комісії на посаді «сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников» [2].

Отже, розпочинаючи роботу над альбомом видів Києва, Т. Шевченко вже мав великий досвід художника-документаліста. Дослідники зазначають, що його малюнки та акварелі позначені реалістичністю, докладною проробкою всіх деталей, повною мірою розкривають якості й архітектурні особливості зображених споруд [3]. Доля цих малюнків склалася драматично, що в подробицях описано дослідниками-шевченкознавцями [4]. Нині ті з них, що збереглися, розпорознені різними музейними збірками Києва.

У фондах Національного заповідника «Софія Київська» зберігається робота «Софія Київська» (1846; папір; сепія, білило, олівець (іл. 1¹⁾), що має в правому нижньому куті підпис, зроблений олівцем: «М. Сажинъ». Вона надійшла до Софійського заповідника з Державного музею українського мистецтва за актом від 04.05.1941 р. № 15. Під час Другої світової війни разом із іншими малюнками була вивезена до Німеччини й повернута Заповіднику комісією з розподілу музейних цінностей у 1949 р. [5].

Сепія являє собою загальний вигляд Софійського архітектурного ансамблю з боку Софійської площі. На передньому плані зображено головний вхід до Софійського монастиря – Тріумфальну дзвіницю, що на той час (1846 р.) ще мала три яруси й була увінчана куполом і банею зі шпилем. Художник досить детально і точно передає рясне ліплення, що прикрашає фасади споруди. Необхідно зазначити, що Т. Шевченко зафіксував дзвіницю в останні роки її існування триярусною; вже у 1851–1852 роках за проектом П. Спарро буде надбудовано четвертий ярус і змінено завершення будівлі.

Обабіч Тріумфальної дзвіниці на малюнку зображено кам'яну огорожу монастиря, в якій (праворуч від дзвіниці) зафіксований ще один вхід на монастирське подвір'я з боку Софійської площі, що існував на той час. За огорожею

¹Решта ілюстрацій до цієї статті (іл. 2, 3, 4) винесені на зворот обкладинки даного випуску збірника, підписи до них див. на стор. 3 (ред.).

піднімаються бані Софійського собору. Ліворуч за дзвіницею зображено трапезну монастиря (у 1822 р. її перебудували на зимову церкву Різдва Христового – т.зв. Теплу Софію); добре проглядається абсида церкви з хрестоподібними вікнами та баня, увінчана хрестом). За нею з густої крони дерев виглядає баня церкви св. Георгія, що розташовувалася на місці існуючого нині житлового будинку на вул. Золототорітській, 2 та скверу перед ним. (Ця церква була збудована в середині XVIII ст. на фундаментах Георгіївського храму часів Ярослава Мудрого, в XIX ст. перебудована, а в 1934 р. знищена). Видно також Південну в'їзну вежу, що слугувала економічним в'їздом на територію Софійського монастиря із зображенням архістратиґа Михаїла на шпилі. (Ця фігура в радянський час була знищена; у 2010 р. за допомогою іконографічних джерел, у т.ч. й малюнка, який ми розглядаємо, відтворена).

На площі перед дзвіницею зображені групами й окремо постаті людей, і це надає роботі певної жанровості. Серед зображених – прочани, що прямують до Софійського монастиря, жебраки, які просять милостиню біля його стін. Площею проходять жінка з коромислом, дівчина з корзинкою. На передньому плані виділяється фігура панночки у пишному вбранні, що тримає парасольку над головою, поруч з нею – хлопчик, песик.

У 2002–2004 роках робота була реставрована в Національному науково-дослідному реставраційному центрі України. Під час реставрації на звороті аркуша було виявлено начерк жіночої постаті, виконаний олівцем [6]. Такий прийом характерний саме для творчої манери Т. Шевченка. Порівнюючи, зокрема, цю роботу з іншими творами Тараса Шевченка та Михайла Сажина, дослідник-шевченкознавець В. Яцюк переконливо довів, що сепію «Софія Київська» в більшій мірі слід вважати роботою саме Т. Шевченка, а причетність до цього твору М. Сажина залишається під питанням [7].

Наступна, надзвичайно важлива для нашого дослідження робота, присвячена інтер'єру Софії Київської. Це «Давні фрески Софійського собору» (1846; папір, акварель; Національний художній музей України (іл. 2)). Хоча на акварелі є підпис «М. Сажинъ», В. Яцюком також доведено, що її автор – Т. Шевченко [8]. Науковцям вдалося встановити, що виконуючи це зображення, художник стояв біля західного входу у бічний вівтар Якіма й Анни (першою цю точку визначила відома дослідниця собору І.Ф. Тоцька) [9].

В основі композиції – перспективне зображення південної бічної галереї, що веде до вівтаря Якіма й Анни. Ліворуч відкривається діагональна перспектива центральної нави. На передньому плані – західна пара хрещатих стовпів, що тримають склепіння, на їх площинах – фрески святих жон і великомучениць, доповнені орнаментальними розписами. Постаті людей, що зображені в інтер'єрі, дозволяють нам сьогодні реалістичніше уявити Софійський собор шевченкових часів у якості діючого храму.

Головну увагу художник зосереджує на щойно відкритих давніх фресках, адже про їхнє існування в Софії Київській стало відомо лише в 1843 р. [10], а на момент створення акварелі (1846 р.) в соборі тривало їх розкриття. Порівнюючи зображення Т. Шевченка з натурою можемо зробити висновок, що рука художника достовірно зафіксувала інтер'єр собору, архітектурні деталі та місця, на яких розміщені композиції. Фрески прописані надзвичайно ретельно, на шевченковій акварелі вони виглядають набагато яскравіше, ніж сьогодні на стінах собору.

Ця робота – єдине кольорове зображення інтер'єру Софійського собору першої половини XIX ст., вона є цінним іконографічним джерелом про його внутрішній вигляд на той період. (Окрім неї, дослідникам відомо ще чотири роботи, присвячені інтер'єру храму. Це виконані олівцем у 1851 р. малюнки шведського художника Карла Петера Мазера. Але на них зображені інші частини інтер'єру).

З усіх малюнків, що сьогодні мають авторство М. Сажина, для нашого дослідження відібрані лише два: «Рештки Золотих воріт» та «Рештки монастиря св. Ірини поблизу Софійського собору». На них комплекс Софійського монастиря виступає другим планом, фоном для романтичних руїн нещодавно віднайдених давньоруських споруд – Золотих воріт і храму св. Ірини. Незважаючи на це, роботи містять певну візуальну інформацію як про Софію Київську, так і про навколишню забудову.

На широко відомій акварелі «Рештки Золотих воріт» (1846; папір; акварель, олівець; Національний музей Тараса Шевченка (іл. 3)) центральне місце відведено руїнам Золотих воріт, що були віднайдені та увійшли в міський архітектурний пейзаж із 1830-х років. Від них уздовж трасування сьогодишньої вул. Золотоворітської проходить давня дорога до Софійського собору; його бані добре проглядаються за одноповерховою забудовою вулиці. Праворуч, за східною стіною воріт, підноситься триярусна Софійська дзвіниця; видно також баню та хрест трапезної (Теплої Софії). По осі воріт, у перспективі, видно Георгіївську церкву. Представлене художником архітектурне оточення доповнюють картини міського життя: на першому плані бачимо запряжений волами віз, постаті чоловіка та жінки, що йдуть очевидно у Київ на прощу. Навколо Золотих воріт прогулюються пари, що оглядають руїни, під стінами воріт пасуться кози. Ця робота не тільки розкриває характер навколишнього середовища, але й містить цікаві побутові подробиці повсякденного життя, – і в цьому також її беззаперечна цінність.

Робота М. Сажина «Рештки монастиря св. Ірини поблизу Софійського собору». (1840-ві роки; папір; акварель; Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Шевченка (іл. 4)) зображує розкопані у 1833–1838 роках залишки давньоруського храму св. Ірини; другим планом є досить детальне зображення споруд Софійського архітектурного ансамблю. Для нашого дослідження важливим є те, що Софійський монастир постає з іншого ракурсу – з південного заходу.

Зліва направо добре видно: двоповерхову споруду консисторії (первісно – хлібні), бані собору, південну в'їзну вежу, монастирські мури, головну дзвіницю. Незважаючи на те, що споруди віддалені від нас, архітектурні форми кожної з них передані художником досить точно. Як і в попередній роботі, М. Сажин змальовує куточок міста. Окрім Софійського монастиря, в поле зору художника потрапляють інші архітектурні об'єкти, зображені в правій частині композиції. Тут ми бачимо дерев'яну Іоанно-Златоустівську церкву з дзвіницею, що до 1858 р. існувала в садибі на вул. Великій Житомирській, 9 (на початку ХХ ст. на її місці був зведений будинок Релігійно-просвітницького товариства, що частково зберігся до нашого часу), а також Десятинну та Андріївську церкви.

Підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що малюнки Тараса Шевченка та Михайла Сажина мають надзвичайну цінність не тільки як твори мистецтва, але і як історичні документи, які заповнюють ту лакуну візуальних джерел, що відтворюють вигляд київських пам'яток (зокрема – Софії Київської) ще до появи фотографії. Вони містять важливу і досить цікаву інформацію про автентичний вигляд комплексу споруд Софії Київської в першій половині ХІХ ст., а також про її архітектурне оточення в цей період. Малюнки яскраво свідчать про те, що в період їх створення архітектурний ансамбль Софійського монастиря залишався ідейно-смысловим, композиційним центром Верхнього міста, домінантою в його забудові.

Як іконографічні джерела першої половини ХІХ ст., малюнки Т. Шевченка та М. Сажина неодноразово використовувалися науковцями при підготовці реставраційної документації та багатьох пам'яткоохоронних документів. Зокрема, розглянуті нами малюнки ілюструють облікові паспорти на нерухомі об'єкти-пам'ятки Софії Київської, які розроблені колективом науковців заповідника «Софія Київська» у 2010 р.

Джерела та література

1. Яцюк В. Поет і місто: в окресленні фактів та версій // Святий Київ наш великий. Малюнки Тараса Шевченка та його сучасників. Альбом. – К., 2004. – С. 116, 152.
2. Там само. – С. 154–156.
3. Там само. – С. 154.
4. Вздорнов Г. И. История Шевченковского словаря. Т. II. – К., 1977. – С. 117.
5. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. – К., 1982. – С. 72.
6. Прибега Л. В. Архитектурное наследие Украины в рисунках и акварелях Т. Г. Шевченко // Строительство и архитектура. – К., 1989. – С. 13.
7. Яцюк В. Вказана праця. – С. 143–147.
8. Отимах О. Г. До питання атрибуції художніх творів з колекції Національного заповідника «Софія Київська» (про приналежність авторству Т. Шевченка графічних творів з підписами М. Сажина) // Софійські читання. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2013. – С.134.
9. Там само. – С. 136.

10. *Вздорнов Г. И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. – М., 1986. – С. 98.

***Абрамова И.В.* Рисунки Тараса Шевченко и Михаила Сажина в контексте изучения памятников Софии Киевской**

В статье рассматриваются художественные произведения Тараса Шевченко и Михаила Сажина, изображающие архитектурный ансамбль Софии Киевской. Анализируется визуальная информация о том, как выглядели и в каком состоянии находились сооружения Софийского монастыря и его архитектурное окружение в период создания рисунков.

Ключевые слова: София Киевская, рисунки Т. Шевченко и М. Сажина, иконографические источники.

***Abramova I.V.* Taras Shevchenko's and Michael Sazhyn's pictures in a context of studying St. Sophia of Kyiv monuments**

The article deals with the artistic works of Taras Shevchenko and Michael Sazhyn, depicting architectural ensemble of St. Sophia of Kyiv. We analyze visual information on the shape and condition of the buildings of St. Sophia monastery and its architectural environment at the period the pictures were created.

Key words: St. Sophia Cathedral, T. Shevchenko's and M. Sazhyn's pictures, iconographic sources.

Подано до друку: 30.10.2014 р.